
ПРО ДЕЯКІ ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ІНСТИТУТІ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ

Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України – єдина профільна науково-дослідна установа Національної академії наук України, що спеціалізується на системних дослідженнях проблем демовідтворення і соціального розвитку. Головними напрямками наукової діяльності інституту є: комплексні фундаментальні дослідження причин і наслідків демографічної кризи; розробка методології й методики соціально-демографічного аналізу та прогнозування; участь у виробленні концептуальних засад державної соціальної політики, спрямованої на підвищення рівня життя населення, подолання бідності й формування середнього класу; наукова підтримка реформування системи соціального захисту населення.

У 2003–2006 рр. колектив інституту успішно виконав комплексну програму фундаментальних досліджень «Демографія та проблеми людського розвитку», в рамках якої здійснено розробку семи проектів за такими актуальними науково-практичними проблемами, як формування методології соціально-демографічного прогнозування та оцінка демографічних перспектив України; аналіз і прогнозування людського розвитку регіонів країни; побудова системи показників соціально-демографічного розвитку регіонів різного рівня; формування соціально-демографічної політики в Україні; створення часового і просторового моніторингу демографічної ситуації; дослідження міграцій населення та їх впливу на соціально-демографічний розвиток; оцінка рівня життя різних соціально-демографічних груп населення.

Серед найважливіших науково-практичних результатів роботи Інституту демографії та соціальних досліджень за цей період – розробка «Концепції демографічного розвитку України на 2005–2015 роки», яку було схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 724-р. від 08.10.2004 р., та «Стратегії демографічного розвитку на 2006–2015 роки», що затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 879 від 24.06.2006 р. За час реалізації комплексної програми до органів законодавчої і виконавчої влади було подано 112 наукових розробок. Співробітники інституту підготували і захистили 9 дисертаційних робіт: на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук – 4, кандидата економічних наук – 5. Протягом 2003–2006 рр. науковці з ІДСД НАН України видали 16 монографій (колективних й індивідуальних), 11 навчальних посібників та підручників, 5 наукових доповідей та збірників наукових праць, 29 інших наукових видань, опублікували 250 статей у наукових фахових виданнях. Організовано та проведено міжнародні науково-практичні конференції «Демографічний розвиток України та

пріоритетні завдання демографічної політики» (20–21 жовтня 2005 р., м. Київ), «Людський розвиток в Україні: проблеми та перспективи» (9 жовтня 2006 р., м. Київ).

Інститут встановив наукові зв'язки і співробітничав з низкою вітчизняних та міжнародних науково-дослідних організацій, зокрема у царині демографічних досліджень — із Національним інститутом демографічних досліджень Франції, Інститутом демографічних досліджень ім. М. Планка (Німеччина), Міжнародним інститутом прикладного системного аналізу (Австрія), а також Фондом народонаселення ООН в Україні.

Разом з тим специфіка демографічної ситуації в Україні та необхідність пошуку шляхів протидії кризовим явищам у відтворенні населення потребують подальшої активізації й поглиблення демографічних досліджень, розширення діапазону аналізованих зв'язків у соціально-демографічній системі, зміщення акцентів у наукових розробках і у демографічній політиці з кількісних параметрів демовідтворення на структурні зміни у населенні та поліпшення якості демопроцесу.

Напередодні 2007 року в Інституті демографії та соціальних досліджень НАНУ на базі відділів демоелементів та відтворення демографічного потенціалу створено новий науковий підрозділ — відділ проблем якості демопроцесу, у межах якого виокремлюються два дослідницьких осередки: сектор досліджень генеративної активності населення та розвитку сім'ї і сектор проблем тривалості життя й здоров'я населення. Наукова діяльність відділу спрямована на комплексне дослідження найактуальніших демографічних проблем сьогодення в Україні та розробку концептуальних засад і напрямів демографічної політики щодо їх вирішення.

Сучасне суспільство зацікавлене у відтворенні й повноцінному використанні усіх потенцій та можливостей населення як сукупного суб'єкта соціально-економічної діяльності. Вітчизняна та міжнародна практика свідчить, що активне й ефективне запровадження суспільно-економічних реформ потребує формування надійного соціально-демографічного підґрунтя, яким є позитивні зміни в якості населення і, зокрема, поліпшення стану його здоров'я та подовження здорового, економічно активного періоду життя.

Середня тривалість життя як міра досягнутої життєздатності населення, акумулює в собі сукупність усіх життєзберігаючих характеристик, здібностей та властивостей населення і є визнаним, об'єктивним виміром суспільно-економічного розвитку, критерієм досягнутої якості та ознакою суспільного прогресу. Оскільки хворі люди мають менше можливостей для освітньо-професійної самореалізації, не забезпечують вищу продуктивність праці, вони не можуть розглядатися як повноцінний ресурс якісних змін у всіх сферах життя суспільства. Є всі підстави вважати, що неблагополуччя у стані здоров'я та висока смертність є впливовими чинниками стримування розвитку країни і перешкодою для досягнення нової якості економічного зростання. Тому дослідження середньої тривалості життя в Україні та пошук шляхів подолання довготривалих несприятливих тенденцій у стані здоров'я й життєзбереженні є не лише складовою заходів щодо протидії демографічній кризі, а й важливою передумовою зміцнення наукових засад економічного розвитку й досягнення суспільного добробуту.

Суспільно-економічні трансформації в Україні зумовили суттєві зрушення у структурі й функціях базових інститутів економічної, соціальної й демографічної сфери, формуванні взаємозв'язків-співзалежностей між ними, що, у свою чергу, позначається на перебігу основних демографічних процесів. Первинним осередком відтворення населення, найважливішим інститутом соціально-демографічної сфери, в межах якого закладаються підвалини і розпочинається формування якісних характеристик нових поколінь, виступає сім'я. В нашій країні, новітня демографічна історія якої позначилась істотними соціально-демографічними втратами від падіння народжуваності й поширення

бездітності, зниження шлюбності й посилення нестабільності шлюбів, надзвичайного розповсюдження безбатьківства й соціального сирітства, нині є нагальна потреба у поглибленому дослідженні особливостей шлюбно-сімейної структури населення, дисфункцій інституту сім'ї та шляхів їх подолання, у розкритті чинників та оцінці напрямів змін шлюбної й генеративної поведінки населення.

Оскільки однією з необхідних демографічних передумов соціально-економічного процвітання суспільства (зокрема, й того, яке рухається шляхом переважно інтенсивного економічного розвитку) є певний приріст молодого населення або хоча б не дуже старого, не втрачає своєї актуальності та заслуговує на поглиблену науково-практичну розробку і проблема підтримання суспільно необхідного рівня народжуваності та поступального покращання якісних характеристик молодих поколінь, а відтак – забезпечення якомога більш сприятливих умов генеративної діяльності населення.

З огляду на вищевикладене, у центрі уваги науковців *сектору досліджень генеративної активності населення та розвитку сім'ї* ІДСД НАН України на найближчу перспективу будуть такі науково-практичні проблеми:

- дослідження чинників, новітніх тенденцій і структурних особливостей народжуваності у нашій країні, а також оцінка перспектив даного демографічного процесу у контексті подальшої трансформації українського суспільства;
- вивчення процесів формування й трансформацій шлюбно-сімейної структури населення (у т.ч. «постаріння» шлюбності, посилення нестабільності шлюбів, збільшення частки однаків, розповсюдження нових форм шлюбних союзів, поширення неповних та «без'ядерних» сімей тощо) та оцінки їх впливу на динаміку й структуру народжуваності в Україні;
- аналіз сучасних та оцінка перспективних змін шлюбної й генеративної поведінки населення на основі проведення спеціальних соціально-демографічних обстежень, що дають змогу уточнити матримоніальні й дітородні настанови, дослідити фактори обмеження кількості народжень у сім'ї та умови виховання й соціалізації дітей, встановити місце цінностей, пов'язаних із сім'єю та дітьми, в ієрархії життєвих пріоритетів різних соціально-економічних груп населення;
- поглиблене вивчення соціально-економічних (і, зокрема, соціально-трудо-вих) чинників шлюбно-сімейних процесів й народжуваності, аналіз трудового потенціалу сімейних домогосподарств та стратегій їх адаптації до нових економічних умов, оцінка співвідношення і ролі оплачуваної й неоплачуваної праці у відтворенні населення і людського потенціалу;
- оцінка резервів підвищення народжуваності й покращання якості населення, закладених у скороченні репродуктивних втрат, у поліпшенні стану репродуктивного й генетичного здоров'я нації, та пошук шляхів їх реалізації;
- аналіз вітчизняного й зарубіжного досвіду та ефективності сімейної й про-наталістської політики, її сучасних можливостей в Україні та перспектив.

Впродовж 2007–2009 рр. сектором досліджень генеративної активності населення та розвитку сім'ї ІДСД НАН України буде здійснюватися розробка наукової теми «Тенденції генеративної активності населення України та їх демографічні наслідки». Метою цієї роботи є дослідження тенденцій генеративної активності в Україні, вивчення їх чинників та наслідків щодо відтворення населення, а також визначення пріоритетних напрямів поліпшення умов генеративної діяльності населення. Дослідження матиме фундаментальний характер, при цьому генеративна активність населення розглядатиметься не лише

крізь призму власне дітородних установок і мотивації, а й певною мірою – як активність у сфері демогенерування у цілому, пов’язана з утриманням і вихованням підростаючих поколінь, процесами їх соціалізації, фізичного й інтелектуального розвитку, з формуванням людського капіталу на рівні сім’ї.

Актуальність даної теми визначається низьким рівнем дітородної активності та погіршенням якісних характеристик населення в Україні у трансформаційний період. Адже слабка наукова розробленість демоекономічних аспектів шлюбно-сімейної проблематики та питань взаємозв’язку рівня народжуваності й якості населення супроводжується поширенням непрофесійних уявлень про новітній „бебі-бум” у нашій країні, можливості швидкого подолання депопуляційних тенденцій, а також про відсутність альтернатив активному сприянню імміграції як засобу розв’язання низки демоекономічних проблем в Україні.

Тенденції генеративної активності населення України планується проаналізувати з використанням когортного методу, міжнародних просторово-часових порівнянь, зосередивши увагу на тих зрушеннях, які відбулися у період суспільно-економічних трансформацій, зокрема за минулі роки поточного сторіччя. Буде здійснено спробу встановити, якою мірою сучасні зміни в генеративній активності населення країни обумовлені тенденціями, що сформувались у загальноєвропейському й світовому контексті, а наскільки вони є результатом дії специфічних чинників (зокрема тих, що діють як наслідок соціальних катаклізмів минулого або як наслідок попередніх демополітичних впливів), а також новітніх трансформацій, спрямованих на модернізацію суспільно-економічного устрою. Аналізуватиметься і вплив змін у генеративній активності на статеві-віковий склад та на відтворення населення як процес збереження міри його якості й кількості.

У результаті виконання зазначеної теми буде, по-перше, дано характеристику новітніх тенденцій і структурних рис народжуваності в Україні; по-друге, розкрито загальні й специфічні фактори впливу на генеративну активність населення і розроблено, на цій основі, засади і напрями пронаталістської політики; по-третє, встановлено наслідки змін у генеративній активності щодо відтворення населення у цілому з виходом на перспективу.

Задля досягнення поставленої мети дослідження й отримання вищевказаних результатів у ході виконання теми буде розв’язано такі наукові завдання:

- вивчення історіографії проблем народжуваності та якості населення в Україні протягом XX сторіччя;
- аналіз тенденцій генеративної активності населення в Україні на тлі інших європейських країн;
- дослідження соціально-економічних і соціоструктурних чинників генеративної активності населення, формування методологічних підходів до розкриття механізмів їх впливу;
- аналіз факторів генеративної активності демографічного характеру (зміни щодо шлюбності й припинення шлюбу, структури і функцій сім’ї тощо);
- вивчення шлюбних та дітородних настанов населення на основі узагальнення результатів відповідних обстежень;
- оцінка наслідків змін у генеративній активності щодо відтворення населення як процесу збереження міри його якості й кількості;
- аналіз результативності здійснюваних в Україні пронаталістських заходів;
- розробка концептуальних засад та напрямів державної політики щодо поліпшення умов генеративної діяльності населення.

Дослідження здійснюватиметься у три етапи, на першому з яких буде проаналізовано динаміку й структурні зрушення в народжуваності населення України із застосуванням системи новітніх демографічних методів; протягом другого – будуть вивчатися демографічні і соціально-економічні чинники впливу на генеративну активність населення у сучасних умовах й обґрунтовуватися відповідні гіпотези на перспективу; на третьому етапі оцінюватимуться наслідки змін у генеративній активності щодо відтворення населення та визначатимуться пріоритетні напрями політики щодо поліпшення умов генеративної діяльності населення. В арсеналі методів дослідження будуть задіяні: діяльнісний, структурно-функціональний, демоекономічний, демоетричного моделювання, когортного аналізу, метод аналогій, порівнянь, прогностичні методи, опитування та ін. Результати дослідження передбачається оформити у вигляді наукової доповіді та сформулювати за ними низку відповідних рекомендацій для органів законодавчої й виконавчої влади.

Предметом досліджень багатьох вітчизняних і зарубіжних демографів стала затяжна криза у стані здоров'я та неблагополучна динаміка смертності населення України впродовж останньої чверті ХХ століття. Разом з тим розглянуті ними вузлові питання ситуаційного аналізу смертності і тривалості життя в Україні не перекривають увесь спектр проблем, пов'язаних із глибокою кризою у сфері здоров'я й життєзбереження, і потребують подальшого дослідження на основі ще невикористовуваних масивів демостатистичних даних і новітніх теоретико-методологічних та інформаційно-методичних підходів. Не знайшли належного відображення дослідження тривалості життя не просто як показника стану здоров'я, а у його взаємозв'язку з соціально-економічними характеристиками, що формують досягнення певної якості населення. Залишається відкритим питання про основні чинники та можливості впливу щодо збереження здоров'я та подовження тривалості життя. Якщо зниження народжуваності пов'язують передусім з процесом модернізації сучасної сім'ї, зміною її потреб та установок, підвищенням соціальної ролі жінки та її активною участю у суспільному виробництві, що певною мірою відповідає загальносвітовим тенденціям, то чинники значного відставання тривалості життя в Україні від рівня розвинутих країн породжують лише низку гіпотез і припущень.

Світовий досвід свідчить, що навіть у розвинутих країнах, де досягнуто низьких рівнів смертності, діапазон альтернативних припущень щодо резервних можливостей підвищення тривалості життя є неясним. В Україні ступінь невизначеності цих показників значною мірою залежить від стану суспільно-економічної ситуації, її стабільності й спрямованості розвитку. Тому комплексне дослідження середньої тривалості життя в Україні та оцінка можливостей її підвищення дасть змогу визначити головні «точки дотику» і напрями демополітичного впливу з метою забезпечення позитивних зрушень у сфері життєзбереження. У зв'язку з цим у секторі проблем тривалості життя і здоров'я населення заплановано впродовж 2007–2009 рр. наукове дослідження за темою „*Резерви підвищення тривалості життя в Україні*».

Мета цієї роботи полягає у комплексному дослідженні середньої тривалості життя в Україні та визначенні можливостей її підвищення через поглиблення знань про довготривалі зміни у стані здоров'я та смертності населення у їхній соціально-економічній обумовленості на основі вирішення таких завдань:

- розробка теоретико-методологічних засад дослідження середньої тривалості життя як базової складової якості населення;
- оцінка стану здоров'я населення як сутнісної ознаки сучасної демографічної кризи та його демостатистична характеристика;

- дослідження динаміки і зрушень у середній тривалості життя за допомогою декомпозиції її змін за різними структурними характеристиками (вік, стать, причини смерті, тип поселення та ін.);
- аналіз динаміки і структури життєвого потенціалу, оцінка внеску структурного фактора та повікової смертності у динаміку життєвого потенціалу;
- дослідження впливу соціально-економічних чинників на формування стану здоров'я населення;
- аналіз демографічних наслідків асоціальних явищ та процесів (зловживання алкоголем, тютюнопаління, наркоманії, епідемії ВІЛ/СНІДу та туберкульозу, самогубств, вбивств та ін.);
- оцінка демографічних втрат унаслідок надсмертності;
- окреслення наявних та потенційних резервів підвищення тривалості життя та розробка демополітичних рекомендацій щодо їх реалізації.

Планується розглянути тривалість життя як головну складову якості населення, розкрити чинники та наслідки наявної кризи у сфері життєзбереження, визначити резерви і шляхи зниження надсмертності на різних ділянках віку. Пропоноване дослідження значною мірою матиме пошуковий характер. Основна увага його виконавців спрямовуватиметься на розв'язання актуальної проблеми знаходження шляхів та способів ефективного демополітичного впливу на життєзберезувальну поведінку людей з метою підвищення її культури. Оскільки кризові явища у стані здоров'я й смертності формувалися впродовж тривалого часу, демографічні й соціально-економічні передумови зародження й розвитку кризових явищ досліджуватимуться в історичній ретроспективі з акцентуванням уваги на чинниках їх активізації у період нинішніх соціально-економічних перетворень. Серед методів дослідження будуть задіяні: демостатистичний, демоекономічний, компонентного аналізу, потенціальної демографії та інші. Очікувані теоретичні здобутки, інформаційно-аналітичні та прикладні результати дослідження дадуть змогу не лише окреслити наявні та потенційні можливості подовження тривалості життя, а й будуть певним внеском у розробку наукових підвалин демографічної політики щодо збереження та поліпшення здоров'я.

У колі актуального дослідницького інтересу сектору проблем здоров'я і тривалості життя перебувають також проблеми:

- *чоловіча надсмертність в Україні та шляхи її зменшення.* Низька тривалість життя в Україні зумовлена насамперед низькою тривалістю життя чоловіків та її вражаючим відставанням від показника для жінок. Отже, є всі підстави стверджувати, що можливості позитивних зрушень у сфері здоров'я й життєзбереження тісно пов'язані зі встановленням контролю над головними факторами ризику і причинами смерті чоловіків та ефективною протидією їх передчасній смертності. Феномен надсмертності чоловіків потребує пильної уваги ще й тому, що його наслідки полягають не лише у значних обсягах передчасної смертності, а й у деформаціях статеві-вікового складу населення, що вкрай негативно позначається на шлюбній кон'юнктурі і призводить до втрат потенційних шлюбів і дітонароджень. Потребує дослідження та визначення, якою мірою феномен чоловічої надсмертності є наслідком біологічно обумовленої нижчої життєздатності чоловіків та закономірних еволюційних змін смертності, а якою – результатом впливу специфічних несприятливих соціально-економічних чинників;
- *соціально-економічна диференціація стану здоров'я та смертності населення.*

Багато досліджень свідчать про те, що соціальна нерівність у суспільстві безпосередньо та опосередковано впливає на фізичне й духовне благополуччя різних груп населення, на їхню поведінку й ризик смерті від різних причин. Вважається, що представники нижчих соціально-економічних верств є більш уразливими щодо захворюваності й передчасної смертності, оскільки мають у своєму розпорядженні менші ресурси для збереження здоров'я й життєзабезпечення. В Україні дослідження поглибленої диференціації стану здоров'я і смертності практично відсутні через брак відповідної статистики (за винятком таких ознак, як вік, стать, місце проживання та причина смерті), а дослідження смертності, диференційованої за рядом соціально-економічних ознак, на базі доступної інформації переписів 1979–1989 рр. дотепер повноцінно не використовуються. Разом з тим поглиблення соціального розшарування населення у 90-і роки ХХ століття призвело до посилення соціальної диференціації захворюваності й смертності та їхньої стратифікації за соціоекономічними чинниками. Потребують відповіді питання про те, якою мірою різні соціальні групи та верстви населення сприяють поглибленню нерівності щодо стану здоров'я та ризику смерті, якими є внесок різностатусних груп у формування високого рівня смертності та їх роль щодо можливостей підвищення тривалості життя в Україні. Таке дослідження потребує проведення спеціальних обстежень;

- *репродуктивне здоров'я населення у соціальному контексті: проблеми та перспективи.* Репродуктивне та сексуальне здоров'я є важливою складовою загального стану здоров'я населення, оскільки його благополуччя визначає можливості задовільного і безпечного сексуального життя, здатність до материнства і батьківства. Питання збереження репродуктивного благополуччя населення особливо актуалізується з огляду на несприятливу ситуацію, що склалася в Україні. Незадовільний стан здоров'я матері і дитини, підвищені показники гінекологічної захворюваності, дедалі більша поширеність інфекцій, що передаються статевим шляхом, та ВІЛ, абортів і безпліддя свідчать про не вирішеність багатьох питань охорони репродуктивного здоров'я в Україні. Така ситуація потребує розробки нових ефективних шляхів розв'язання проблем щодо його збереження та поліпшення;
- *втрати трудового потенціалу внаслідок передчасної смертності та інвалідності.* Йдеться про аналіз впливу медико-демографічних факторів на формування динаміки і структури трудового потенціалу, оцінку тривалості здорового і трудоактивного життя, визначення втрат, зумовлених передчасною смертністю та інвалідністю;
- *смертність поколінь: спадкоємність здоров'я чи нездоров'я.* Доля поколінь, які нині в Україні вийшли за межі працездатного віку, є досить важкою – вони зазнали багатьох соціальних потрясінь та катаклізмів ХХ-го століття, що значно підірвало їхнє здоров'я. Окрім цього, вкрай низький рівень матеріального забезпечення людей похилого віку та пов'язані з цим зміни у способі їх життя негативно впливають на стан їхнього здоров'я, створюючи передумови для передчасного старіння, біологічного зношування та виснаження організму і, таким чином, сприяють підвищенню смертності. Проте реалії 90-х років минулого століття засвідчують, що найбільших змін зазнала смертність не старших поколінь, а населення активного працездатного віку. У цьому контексті доволі цікавими можуть виявитися результати когортного

аналізу смертності, тобто смертності реальних, а не умовних поколінь, що дасть змогу вивчити особливості тривалості життя окремих когорт, оцінити їх вплив на рівень та динаміку сучасної смертності і таким чином простежити реакцію і міру адаптації різних поколінь у роки соціально-економічних трансформацій;

- *напрями та можливості соціально-демографічної політики щодо зменшення передчасної смертності та тієї, що їй можна запобігти.* Соціально-демографічна політика у сфері збереження здоров'я та підвищення тривалості життя потребує чіткого визначення й обґрунтування стратегічної і тактичної мети, основних принципів та пріоритетних напрямів. Поки що немає єдності в оцінці суспільних можливостей щодо зменшення обсягів передчасної смертності. Один з сучасних підходів полягає у виділенні причин смерті, яким можна запобігти, тобто таких, значна наявність яких є наслідком недостатньо ефективної діяльності системи охорони громадського здоров'я та відсутності суспільної налаштованості на здоровий спосіб життя. Адже смертність від причин, яким можна запобігти, повинна знижуватися швидше, ніж від тих, які не можна попередити, за умови, що система охорони здоров'я працює ефективно. Обґрунтування основних напрямів демополітичного впливу у сфері здоров'я та життєзбереження у комплексі з іншими заходами соціальної спрямованості сприятиме вирішенню головного завдання — поліпшення якості населення, збереження та відтворення його життєвого і трудового потенціалів.

Матеріал підготували:

*І.О. Курило,
доктор економічних наук*

*Н.М. Левчук,
кандидат економічних наук*